

UNIVERSITEIT VAN PRETORIA
UNIVERSITY OF PRETORIA
YUNIBESITHI YA PRETORIA

**DIE BRITSE OWERHEID EN DIE BURGERLIKE BEVOLKING VAN
HEIDELBERG, TRANSVAAL, GEDURENDE DIE ANGLO-
BOEREOORLOG**

deur

WILLEM JACOBUS PRETORIUS

Voorgelê ter vervulling van die vereistes
vir die graad

DOCTOR PHILOSOPHIAE (GESKIEDENIS)

in die

FAKULTEIT GEESTESWETENSKAPPE

aan die

UNIVERSITEIT VAN PRETORIA

PROMOTOR: PROF. F. PRETORIUS
MEDEPROMOTOR: DR. J.E.H. GROBLER

OKTOBER 2007

INHOUD

Voorwoord - (i)

Kaart - (iii)

Afkortings - (iv)

Inleiding - 1

Hoofstuk 1: Heidelberg word Brits - 17

Hoofstuk 2: Die Britse verskroeiende aarde-beleid en die ontstaan van die blanke konsentrasiekamp op Heidelberg - 55

Hoofstuk 3: Die Heidelbergse konsentrasiekamp - 91

3.1 Organisasie - 91

3.2 Gesondheidsdienste - 136

3.3 Mediese dienste - 153

Hoofstuk 4: Onderwys op Heidelberg - 179

Hoofstuk 5: Die kerklike lewe op Heidelberg - 242

Hoofstuk 6: Die Britse owerheid en die Heidelbergse swart bevolking - 285

Hoofstuk 7: Die einde - 348

Bylaes - 364

Bibliografie - 368

Samevatting - 379

Summary - 381

VOORWOORD

Hierdie proefskrif handel oor een van die mees emosionele en omstrede tydperke in die Suid-Afrikaanse geskiedenis, waaroor daar tans steeds meningsverskille onder die Suid-Afrikaanse en Britse historici bestaan.

Die skryf van hierdie proefskrif sou nie sonder die hulp van verskeie persone en instansies moontlik gewees het nie. Dit was 'n voorreg om hierdie studie onder leiding van prof. Fransjohan Pretorius (Departement Historiese en Erfenisstudies, Universiteit van Pretoria) aan te pak. Vir sy professionele optrede en deeglike nasien van die teks, asook sy indringende maar steeds opbouende kritiek, het ek die hoogste waardering. Sy eindelose geduld en die besondere hoflikheid wat hy tydens die sintese aan die dag gelê het, het nie ongesiens verbygegaan nie. Eweneens aan die mede-promotor, dr. J.E.H. Grobler van dieselfde departement, my opregte dank.

Teenoor die hulpvaardige personeel van die Transvaalse Argiefbewaarplek in Pretoria, waar ek vir amper 'n jaar navorsing gedoen het, wil ek graag my erkentlikheid betoon. In die opsporing van verdere dokumentasie het die personeel van die onderskeie kerkargiewe, te wete dié van die NG Kerk, vroeër in Pretoria en tans op Stellenbosch, die NH Kerk in Pretoria en die Gereformeerde Kerk in Potchefstroom, waardevolle bydraes tot die afhandeling van hierdie proefskrif gelewer. Ek kan ook nie nalaat om my dank vir hul volgehoue hulp aan die personeel van die Africana-afdeling van die Universiteit van Pretoria se biblioteekdienste oor te dra nie.

Dank ook aan ds. Danie le Roux, leraar van die NG Gemeente op Heidelberg, vir die opsporing van die uitgawes van *The Heidelberg News* in dié gemeente se kerkkantoor. Vir prof. W.S. Boshoff van Unisa bedank ek graag dat hy die sendingverslae van die Berlynse sendinggenootskap van 1900-1901 onder my aandag gebring het. Terselfdertyd ook my waardering vir die dokumente oor

Heidelberg wat brig.genl. (dr.) H.J.G. Kamffer in Pretoria, my swaer, mnr. Mauritz Hansen op Naboomspruit, en mnr. J.C. van der Westhuizen van die Gautengse Provinsiale Regering tot my beskikking gestel het. 'n Besondere woord van dank aan dr. C.C. Momberg, medikus op Heidelberg en voorsitter van die Heidelbergse Historiese Genootskap, sonder wie se hoogs gewaardeerde insette, dokumente en foto's oor die Heidelbergse konsentrasiekamp hierdie studie aan volledigheid mank sou gegaan het. Laastens, my dank aan mev. Ingrid Swanepoel vir die bekwame wyse waarop sy die taalversorging behartig het.

Op 'n persoonlike noot wil ek graag my oorlede ouers huldig vir hulle voortdurende aanmoediging tydens hulle leeftyd om my studies enduit te voer. Ook aan my eggenote vir haar daadwerklike ondersteuning, onselfsugtige opofferings en eindelose geduld tydens die skryf van hierdie proefskrif.

Bo alles, aan die Hoërhand al die eer daarvoor dat Hy my begenadig het om hierdie werk te kon voltooi.

W.J. Pretorius

Pretoria

Oktober 2007

LYS VAN AFKORTINGS

CNO	-	Christelik-nasionale onderwys.
CO	-	Colonial Office Records.
CS	-	Archives of the Colonial Secretary, Transvaal.
DBC	-	Department of Burgher Camps.
DCH		District Commissioner of Heidelberg.
DNV	-	Departement van Naturellevlugtelinge.
FK	-	Fotokopieë.
KG	-	Argief van die Kommandant-generaal van die ZAR.
MGP	-	Archives of the Military Governor, Pretoria.
NGK	-	Nederduitse Gereformeerde Kerk.
NH of G Kerk-		Nederduitse Hervormde of Gereformeerde Kerk.
NHK	-	Nederduitsch Hervormde Kerk.
OVS		Oranje-Vrystaat.
PMO	-	Archives of the Provost Marshal's Office, Army Headquarters South Africa.
PSY	-	Archives of the Political Secretary.
PU vir CHO		Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys.
RGN	-	Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing.
SAC		South African Constabulary.
SAVF		Suid-Afrikaanse Vrouefederasie.
SNA	-	Archives of the Secretary for Native Affairs, Transvaal.
SS	-	Argief van die Staatsekretaris van die ZAR.
TAB		Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria.
UOVS		Universiteit van die Oranje-Vrystaat, Bloemfontein.
UP		Universiteit van Pretoria.
WO	-	War Office Records.
ZAR	-	Zuid-Afrikaansche Republiek.
ggj		

INLEIDING

Die historiografie van die Anglo-Boereoorlog het vir die grootste deel van die twintigste eeu merendeels om die militêre aspekte gewentel. In die laaste dertig jaar van die vorige eeu het daar, as gevolg van navorsing in Europa en die VSA oor “war and society”, ‘n klemverskuiwing plaasgevind wat navorsing oor die lot en ervarings van die burgerlike bevolking tydens die oorlog ten doel gehad het. Dit het daartoe gelei dat die Anglo-Boereoorlog voortaan nie meer net as ‘n geïsoleerde oorlog waarby slegs die blankes betrek was, beskou sou word nie. Nou sou dit deur talle moderne historici as ‘n totale Suid-Afrikaanse oorlog bestempel word, omdat alle inwoners, blank en swart, daarby betrek is. Die nuwe benaming, “South African War”, sou spoedig by menige geskiedkundige inslag vind.¹

Die logiese uitvloeisel van bogenoemde is dat plaaslike en nasionale geskiedenis nie losstaande van mekaar gesien kan word nie. Beide is in dié opset onderdele van en nou verweef met mekaar en moet eerder as aanvullend tot mekaar as mededingend beskou word. Veralgemenings van historiese gebeure en feite maak die grondslag uit waarop die nasionale geskiedenis sy beslag kry. Navorsers kan nie tydens die bestudering van ‘n onderafdeling van hierdie tema, byvoorbeeld die Suid-Afrikaanse konsentrasiekampe, van die reeds bestaande veralgemenings oor hierdie onderwerp ontsnap nie. Dit is dus verkieslik om so ‘n onderwerp eers binne die plaaslike raamwerk van die gemeenskap, die geografiese ligging en die bevolking te bestudeer sodat dit as ‘n onderdeel van ‘n nasionale gebeurtenis meer begryplik kan word.²

¹ Fransjohan Pretorius, *Kommandolewe tydens die Anglo-Boereoorlog 1899-1902*, p. 15.

² J.L. Hattingh, “Die Irenekonsentrasiekamp”, in *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, jaargang 30(1), p. 1.

In die lig van bogenoemde is daar besluit om 'n beter begrip van die burgerlike lewe op Heidelberg in die ZAR tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902, en veral tydens die Britse besetting vanaf 23 Junie 1900, te verkry om sodoende 'n bydrae tot die nasionale geskiedenis in die algemeen te lewer. Gevolglik is daar in oorleg met die studieleier besluit om Heidelberg tydens die Britse besetting tematies aan te bied sodat dit as 'n onderdeel van die nasionale geskiedenis beoordeel kan word. Terselfdertyd het 'n leemte in dié verband aan die lig gekom, naamlik dat daar van 1967 tot 2000 slegs oor vyf spesifieke konsentrasiekampe primêre navorsing gedoen is, naamlik oor die konsentrasiekampe by Irene³, Pietersburg⁴, Bloemfontein⁵, Eshowe⁶ en Merebank⁷. Daarenteen het werke deur J.C. Otto⁸, A.C. Martin⁹ en N. Devitt¹⁰ oor hierdie kwessie slegs op 'n breë grondslag geskied. Martin, veral, het Otto oor sekere van sy feite gekonfronteer en probeer om hulle reg te stel.¹¹

Oor Heidelberg tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902, het twee populêre publikasies van Ian Uys verskyn, getitel *Heidelbergers of the Boer War*, in 1981,

³ *Ibid.*

⁴ J.E. Krugell, "Die Pietersburgse Konsentrasiekamp", ongepubliseerde M.A.-verhandeling, PU vir CHO, 1988.

⁵ E. Wessels, "'A cage without bars' – die konsentrasiekamp in Bloemfontein" in Fransjohan Pretorius, *Verskroeiende aarde*.

⁶ J.M. Wassermann, *The Eshowe Concentration and surrendered Burghers Camp during the Anglo-Boer War, (1899-1902)*.

⁷ A.U. Wohlberg, "The Merebank Concentration Camp in Durban, 1901-1902", ongepubliseerde M.A.-verhandeling, UOVS, 2 000.

⁸ J.C. Otto, *Die konsentrasiekampe*, 1954.

⁹ G.C. Martin, *The Concentration Camps 1900-1902: Facts, Figures and Fables*, 1957.

¹⁰ N. Devitt, *The Concentration Camps in South Africa during the Anglo Boer War of 1899-1902*, 1941.

¹¹ G.C. Martin, *The Concentration Camps 1900-1902: Facts, Figures and Fables*.

en *Fight to the bitter end*, in 2002. Uys, wat nie 'n geskoolde historikus is nie, het geen diepgaande navorsing oor die burgerlike lewe of die kommandolewe tydens die oorlog gedoen nie. In sy tweede werk, *Fight to the bitter end*, het hy sommige van die primêre bronne, soos distrikskommissaris J.M. Vallentin se memoires, gedeeltes van die twee Viljoenbroers, Marthinus (Ouboet) en Henning, se dagboeke en Cassie O'Reilly se brief aan haar suster in Skotland, woordeliks sonder enige kommentaar opgeneem. Beide werke het tekortkominge. Onder andere bespreek Uys nie die lewe in die Heidelbergse konsentrasiekamp nie, alhoewel hy gedeeltes uit Janie Kriegler se dagboek oor die daaglikse bestaan in die Merebank- konsentrasiekamp kritiekloos aanhaal.

Vanaf die laat vyftigerjare het intensiewe navorsing oor die konsentrasiekampe meer objektiewe beoordeling tot gevolg gehad. Twee navorsers, naamlik J.D. Kriel¹² en C. Searle¹³, het in 1957 met hulle proefskrifte weer eens die algemeen gemeenskaplike feite beklemtoon. Beide se navorsing is van belang. Die waarde van Searle s'n lê daarin dat sy die kennis oor die verpleging in die konsentrasiekampe bekendgestel het.¹⁴ Daar sou egter eers in 1966 aan die studie van spesifieke konsentrasiekampe aandag verleen word. In hierdie jaar het J.L. Hattingh met sy studie oor *Die Irenekonsentrasiekamp* die weg vir verdere akademiese navorsing oor ander individuele kampe gebaan. Geskiedskrywers soos Hattingh, J.E. Krugell, J.M. Wassermann en A.U. Wohlberg moes tydens die skryf van hulle werke oor dié onderwerp daarvan bewus gewees het dat, om oor die geskiedenis van so 'n hoogs emosionele en omstrede kwessie te skryf, so goed is as om 'n mens se kop in die spreekwoordelike byenes te druk. Onder andere stuit die navorser teen die

¹² "Emily Hobhouse en die naweë van die Anglo-Boereoorlog: 'n studie van altruïsme en passifisme." Ongepubliseerde D.Phil.-proefskrif, U.O.V.S., 1957.

¹³ "A Socio-Historical survey of the development of nursing in South Africa between 1652 and 1960". Ongepubliseerde D.Phil.-proefskrif, U.P., 1964.

¹⁴ J.L. Hattingh, "Die Irenekonsentrasiekamp", in *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, Jaargang 30(1), p. 1.

diepgewortelde anti-Britse gevoelens van 'n groot aantal Afrikaanssprekendes en hulle gevolglike gebrek aan objektiwiteit. Die navorser self moet die geskiedskrywing op so 'n omsigtige wyse benader dat hy nie onder die aanklag van subjektiwiteit kan deurloop nie.

Werke oor die burgerlike lewe tydens die oorlog is nie so geredelik beskikbaar nie. Hattingh het met sy meer ewewigtige werk, *Die Irenekonsentrasiekamp*, 'n goeie voorbeeld van objektiewe geskiedskrywing gestel. Alhoewel Hattingh met sy werk 'n nuwe aanslag onder die navorsers tot gevolg gehad het, sou veral S.B. Spies se belanghebbende werk in 1977, *Methods of barbarism?*, spoedig as die mees gesaghebbende werk oor die burgerlike lewe tydens die oorlog beskou word.¹⁵ Volgens Albert Grundlingh verleen hierdie werk 'n "belangrike nuwe dimensie" aan die bestudering van die Anglo-Boereoorlog.¹⁶ Die objektiwiteit waarmee Spies hierdie omstrede onderwerp benader, was 'n vars briesie in die Suid-Afrikaanse geskiedskrywing. Spies reken in sy voorwoord tot die tweede druk van hierdie werk: "It recognises that the Anglo-Boer War (South African War) had an impact on all South Africans."¹⁷ In 1990 het Jan Ploeger se ongepubliseerde dog omvattende "Die lotgevalle van die burgerlike bevolking gedurende die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902", wat vyf dele beslaan, verskyn. Ofskoon dit 'n handige naslaanwerk is waarin talle dokumente uit die Transvaalse Argiefbewaarplek opgeneem is en dit op die invloed van die oorlog op die burgerlike bevolking wys, het dit nie dieselfde trefkrag as Spies se werk nie. Spies se aanbieding is meer gebalanseerd, omdat hy die burgerlike lewe vanuit sowel 'n Britse as Afrikaanse standpunt benader.

Een faset van die burgerlike samelewing, naamlik die posisie, rol en ondervinding van die gekleurdes in die Anglo-Boereoorlog, het tot ongeveer 1965 weinig

¹⁵ Fransjohan Pretorius, *Kommandolewe tydens die Anglo-Boereoorlog 1899-1902*, p. 16.

¹⁶ Albert Grundlingh, *Die "hendsoppers" en "joiners"*, p. 13.

¹⁷ S.B. Spies, *Methods of barbarism?*, p. vii.

aandag geniet. Nuwe navorsing is nou veral op die swartes se aandeel in die oorlog toegespits. Wetenskaplike bydraes oor hierdie onderwerp het vanaf 1965 redelik vinnig op mekaar gevolg. In dieselfde jaar het H.J. Botha die bal met sy MA-verhandeling aan die Universiteit van Pretoria, getitel, “Die moord op Derdepoort, 25 November 1899. Nie-blankes in oorlogsdienste”, aan die rol gesit. Hierna het nuwe publikasies gereeld verskyn. Ook in hierdie opsig is S.B. Spies se *Methods of barbarism?* een van die mees gesaghebbende bydraes. Spies plaas in hierdie publikasie lorde Roberts en Kitchener se behandeling van sowel blank as swart burgerlikes tydens die oorlog onder die soeklig. In 1983 het ‘n ewe belangrike werk deur Peter Warwick verskyn, naamlik *Black people and the South African War, 1899-1902*, wat hy in 1978 as ‘n proefskrif aan die Universiteit van York voltooi het. Hierdie werk bied nuwe perspektiewe op die swartes se lotgevalle en ervarings tydens die oorlog. Swart geskiedskrywers soos H.T. Siwundhla¹⁸ en J.S. Mohlamme¹⁹ het nie agterweë gebly nie en met hulle proefskrifte aan Amerikaanse universiteite nuwe insigte oor die rol en posisie van die swartes verskaf. In 2003 het S.V. Kessler met sy doktorsale proefskrif oor “The black concentration camps in the South African War”²⁰ ook nuwe lig op die Suid-Afrikaanse swartes in oorlogstyd gewerp. Sowel Kessler as Mohlamme se insiggewende bydraes oor die lotgevalle van swartes in Fransjohan Pretorius se *Verskroeiende aarde* is met groot vrug geraadpleeg. ‘n Groot struikelblok wat die skrywer moes oorkom, was die skaarste aan inligting oor die swart Suid-Afrikaanse konsentrasiekampe.

‘n Belangrike faset van die oorlog is die invloed van die wapenneerlêers op die burgerlike bevolking en hulle pogings om die oorlog tot ‘n spoedige einde te

¹⁸ *The participation of Non-Europeans in the Anglo-Boer War, 1899-1902*, proefskrif, Claremont Graduation School. 1977.

¹⁹ *Black people in the Boer republics during and in the aftermath of the South African War of 1899-1902*, proefskrif, University of Wisconsin-Madison, 1985.

²⁰ Brief Stowell Kessler aan skrywer op 14.04.2007 waarin hy die aanvaarding van sy doktorsale proefskrif in 2003 deur die Universiteit van Kaapstad bevestig.

bring. Tot in die sestigerjare van die vorige eeu het daar geen omvattende en gespesialiseerde werk oor hierdie onderwerp bestaan nie. Albert Grundlingh het in 1977 goed daarin geslaag om hierdie leemte met sy werk, *Die "hendsoppers" en "joiners"* te vul. Op 'n taktvolle wyse het hy die omstandighede waarin hierdie groep burgers hulle na wapenneerlegging bevind het, geskets. Met deernis het hy ook hulle rol en invloed tydens die oorlog probeer bepaal. In Heidelberg het van die invloedryke en vooraanstaande burgers oorgegee en terselfdertyd die Eed van Neutraliteit afgelê. Vir die duur van die oorlog en na vredesluiting moes hulle die veragting van die bittereinders verduur. In sy voorwoord tot die tweede uitgawe in 1999 skryf Grundlingh dat, indien hy weer so 'n werk sou aanpak, hy waarskynlik, in die lig van veranderde omstandighede in Suid-Afrika, meer begrip vir hierdie wapenneerlêers sou toon. Hierdie mense het ingrypende besluite geneem, "in sommige gevalle onnadenkend, en die implikasies van besluite wat hulle nie dikwels kon voorsien nie."²¹

Een van die temas, naamlik die onderwys in die konsentrasiekampe en veral die onderrig in die kampskool op Heidelberg, het baie aandag gevestig, aangesien inligting daaroor nog nie vantevore ontsluit is nie. 'n Studie van verskeie bronne oor die onderwys in die Zuid-Afrikaansche Republiek (ZAR) en veral dié in die kampskole dui op 'n leemte, naamlik geen intensiewe navorsing oor die kampskool op Heidelberg nie. Historici soos F.C. Symington²² en J.C. Otto²³ het oor die onderwys in die kampskole navorsing gedoen, maar volgens Hattingh het dit op 'n breë grondslag geskied sonder om die omstandighede en behoeftes van die kampe afsonderlik in ag te neem.²⁴

²¹ Albert Grundlingh, *Die "hendsoppers" en "joiners"*, p. 6.

²² "Onderwys in Transvaal gedurende die Kroonkolonie periode, 1900-1907." Ongepubliseerde D.Ed.-proefskrif, U.P., 1948.

²³ *Die konsentrasiekampe*, 1954.

²⁴ J.L. Hattingh, "Die Irenekonsentrasiekamp", in *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, jaargang 30(1), 1967, p. 1.

In 1925 het E.C. Malherbe in sy werk, *Education in South Africa, 1652-1922*, ook oor die onderrig in die kampskole in die algemeen geskryf deur slegs die suksesvolle kampskole by Groenpunt en Norvalspont te noem. A.K. Bot se *Honderd jaar onderwys in Transvaal, 1836-1936*, is slegs op gemik op 'n vlugtige beeld oor die onderwys sonder om enigsins in besonderhede in te gaan. Daarteenoor bevat die werk van J. Chr. Coetzee in 1941 oor *Onderwys in Transvaal, 1838-1937*, meer besonderhede, maar die inligting oor die kampskole is onvoldoende. Selfs die eeufeespublikasie in 1976 oor die *Transvaalse Onderwysdepartement, 1876-1976*, bevat min inligting oor die kampskole.

Die geskiedskrywer, dr. A.E.F. Bosman, voorheen predikant van die N.G. Kerk op Heidelberg, het die ontwikkeling van die onderwys op hierdie dorp vanaf 1866 in 'n navorsingstuk getitel, *Pro Deo et Patria*, beskryf. Hierdie werk, wat op goeie navorsing berus, kon nie bevestig of daar wel onderwys in die kampskole bestaan het nie. 'n Aanhaling in dié verband op p. 31 in Bosman se werk oor die onderwys tydens die Anglo-Boereoorlog lees soos volg: "Van skoolhou was daar geen sprake nie. Waarskynlik het daar 'n skool in die konsentrasiekamp in Heidelberg bestaan, maar geen duidelike gegewens is beskikbaar nie. Daar was wel 'n Engelse kampskool by die Geref. Kerk." Uit hierdie aanhaling kan die gevolgtrekking gemaak word dat oor die kampskool op Heidelberg geen navorsing gedoen is nie, ten spyte daarvan dat van die bronne, onder andere *The Heidelberg News*, wel op die dorp beskikbaar was. P.W. Lötze, wat ook oor die onderwys op Heidelberg geskryf het,²⁵ is in sy aanbieding oor die kampskool op Heidelberg te eensydig. Sy relaas hieroor in 'n paar bladsye, waarin hy baie sterk op Symington se bevindings steun, laat die onderrig in die kampskool op Heidelberg nie tot sy reg kom nie.

²⁵ "Gesiedenis van die ontwikkeling van die onderwys in die distrik Heidelberg, Transvaal, van 1839 tot 1950." Ongepubliseerde M.Ed.-verhandeling, P.U. vir C.H.O., 1952.

Laastens moet die pro-Britse gesindheid van 'n deel van die ouers op die dorp ten opsigte van die onderrig van Engels nie uit die oog verloor word nie. M.A. Basson wys in sy proefskrif hoe die sterk Britse invloed die Transvaalse onderwys beïnvloed het. Sedert die erkenning van Engels as skooltaal in 1866 het die Britse invloed gaandeweg sterker geword en vanaf 1901 het dit die onderwys in die hele Suid-Afrika oorheers. Na die toekenning van selfbestuur aan die Transvaalkolonie in 1906 is daar deur middel van die Smuts-onderwyswet van 1907 gepoog om sowel die Nederlandse as die Britse stroming op 'n gelyke grondslag in 'n eenvormige onderwysstelsel te akkommodeer.²⁶

Die gepubliseerde bronne oor die gemeentelike aktiwiteite van die drie Nederlandse susterkerke op Heidelberg tydens die Anglo-Boereoorlog is ewe teleurstellend as die gepubliseerde bronne oor die kampskole. Die werk van A.E.F. Bosman,²⁷ S.P. Engelbrecht²⁸ en W.G. van der Schijf²⁹ voldoen aan die vereistes om as agtergrond te dien vir die ontstaan en vestiging van die drie kerke op die dorp, maar hulle lewer nie 'n betekenisvolle bydrae oor die kerklike lewe tydens die Britse besetting van Heidelberg nie. Aangesien die drie bronne niks hieroor tydens die oorlog vermeld nie, is dit begryplik dat die aanname gemaak word dat die oorlog dit tot stilstand gedwing het. In werklikheid het die teenoorgestelde plaasgevind, alhoewel nie op so 'n groot skaal nie. Oor die kerklike lewe van sowel die Duitse sendinggenootskap – die Berlynse Sending – as die Engelse denominasies, St. Ninian's Anglican Church en Wesleyan Methodist Church, is daar geen sekondêre bronne beskikbaar nie. Net soos in

²⁶ M.A. Basson, "Die Britse invloed in die Transvaalse Onderwys." D. Ed.-proefskrif, U.P., deel 1, 1950.

²⁷ *Aan God alleen die eer, 'n geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Gemeente Heidelberg, Transvaal, 1865-1965.*

²⁸ *Gedenkboek van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Heidelberg, 1865-1935.*

²⁹ *Die Gereformeerde Kerk van Heidelberg 1890-1965. Gedenkboek by geleentheid van die driekwart-eeufees.*

die geval van die drie susterkerke is daar vir inligting oor die kerke op Heidelberg ten tye van die oorlog op die primêre bronne teruggeval.

Materiaal vir die skryf van hierdie proefskrif is in primêre en sekondêre bronne te vinde. Sekondêre werke vir hierdie proefskrif het behels ongepubliseerde MA-verhandelings en doktorsale proefskrifte en gepubliseerde literatuur. Primêre bronne kan in twee dele verdeel word, naamlik ongepubliseerd en gepubliseerd. Ongepubliseerde stof wat vir die skryf van hierdie proefskrif benut is, is gevind in die Transvaalse Argiefbewaarplek (TAB) in Pretoria, die argiewe van die drie susterkerke, naamlik dié van die Nederduitse Gereformeerde (NG) Kerk op Stellenbosch, voorheen in Pretoria, dié van die Gereformeerde Kerk in Potchefstroom, dié van die Nederduitsch Hervormde (NH) Kerk in Pretoria en privaatversamelings van dr. C.C. Momberg en F.M. von N. Hansen onderskeidelik op Heidelberg en Naboomspruit. Dit sluit in briewe, dagboeke, telegramme, herinneringsgeskrifte, ensovoorts. Gepubliseerde primêre bronne sluit in Britse Blouboeke, amptelike dokumente en Hansards.

Ongelukkig bestaan daar leemtes ten opsigte van die beskikbaarheid van verslae oor die konsentrasiekampe. 'n Algemene klagte is dat van die "Burgher Camps Department" se dokumente verlore gegaan het en navorsers gevolglik op die gepubliseerde maandverslae in die Britse Blouboeke aangewese is.³⁰ Ten opsigte van Heidelberg was die kampverslae, met die uitsondering van dié van Julie 1901 wel in die lêers van die "Burgher Camps Department", gemerk DBC 11 tot 14, beskikbaar. Hierdie amptelike verslae, waarin ook die statistieke vervat is, is uit 'n Britse oogpunt opgestel. Dit is inderdaad die enigste rapporte wat oor die konsentrasiekampe bestaan. Afgesien van die eensydigheid daarvan, bemoeilik dit ook die navorser se taak om 'n ewewigtige beeld oor die komplexe daar te stel. Ten spyte van vergeefse pogings om persoonlike herinneringe van die Heidelbergse kampinwoners oor hulle verblyf in dié konsentrasiekamp op te

³⁰ J.L. Hattingh, "Die Irenekonsentrasiekamp", in *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, jaargang 30(1), 1967.

spoor, kon daar tog uit die bestaande Britse verslae 'n idee oor hierdie kamp gevorm word.

Nog meer as oor die Heidelbergse blanke konsentrasiekamp, is daar weinig inligting oor die vier swart konsentrasiekampe in die Heidelbergdistrik beskikbaar. Alhoewel daar redelik volledige statistieke oor die swart kampe in die dokumente van die "Secretary for Native Affairs" (SNA) opgeneem is, laat die absolute gebrek aan kampverslae 'n mens twyfel of die volle waarheid oor hierdie kampe vertel sal word.

In die vorming van 'n beeld van Heidelberg tydens en na die oorlog is die gebruikmaking van ongepubliseerde bronnemateriaal in die onderskeie argiewe ewe belangrik. Hieronder resorteer die notules van onder andere skoolinspekteursvergaderings in Pretoria tydens die oorlog, 'n vergadering van voorgenome wapenneerlêers uit die wyk Hooggeveldt in die Heidelbergdistrik, na-oorlogse kerkraadsvergaderings en gemeentelike verslae oor die geestelike lewe van die lidmate, wat onontbeerlik vir die skryf van hierdie proefskrif was. Die notules van die N.G. Kerk op Heidelberg bevat die name van persone (tuggevalle) wat die pad tydens die oorlog byster geraak het. Uit die notules is dit duidelik dat alhoewel die kerkrade die kerklike tug streng en met groot omsigtigheid toegepas het, dit steeds in liefde geskied het.

Inligting in oorlogsdagboeke is van onskatbare waarde in die skryf van 'n proefskrif. 'n Navorsers wat van dagboeke gebruik maak, verkry nie slegs insig in die intieme gedagtes van 'n skrywer oor die verloop van 'n oorlog nie, maar ook belangrike inligting om die verloop van gebeure in die regte konteks te plaas. Die skrywer het sommige van die inligting daarin met vrag gebruik om 'n beeld van Heidelberg en die distrik tydens die Britse besetting te rekonstrueer. 'n Belangrike werk in hierdie verband, wat nie in 'n Suid-Afrikaanse argief opgeneem is nie, is *Private Tucker's Boer War Diary*, versorg en geannoteer deur Pamela Todd en David Fordham en in 1980 deur Elm Tree Books in Londen uitgegee. Tucker het met sy daaglikse inskrywings oor die optrede van die Britse

troepe in die Heidelbergdistrik die leser van die verwoesting en die wyse waarop dit plaasgevind het, bewus maak. Te midde van die oorlog skemer die menslike gevoelens van die Britse troepe deur. Hulle verlange huis toe wanneer hulle op 'n Sondagmôre, in die stilte van die veld, die gewyde sang vanuit die Anglikaanse Kerk op Heidelberg aanhoor, is aangrypend.

Verskeie persone se dagboeke is wel in die TAB beskikbaar. 'n Dagboek, waarin belangrike inligting oor die Brits besette Heidelberg verskyn, is dié van J.M. Vallentin, die Britse distrikskommissaris op Heidelberg. Gedurende sy verblyf is daar met die "refugee camp", waaruit die konsentrasiekamp op Heidelberg later ontstaan het, begin. Vallentin, wat netheid en orde as 'n vereiste vir dié dorp se welvaart gestel het, het met sy besliste dog menslike optrede die agting van die Heidelbergers geniet. Onder die dagboeke wat slegs gebruik is om sekere gebeure in die regte perspektief te stel, tel dié van die Viljoenbroers op Heidelberg, Ouboet (Marthinus) en Henning, seuns van veggel. P.R. Viljoen. Hierdie dagboeke, wat hoofsaaklik oor die kommandolewe handel en in potlood geskryf is, se leesbaarheid is nie meer van die beste nie.

Herinneringskrifte kan aanvullend tot dagboeke gebruik word, alhoewel outeurs die skryf daarvan verskillend benader. Waar 'n dagboek die meer intieme ervaring van 'n skrywer oor daaglikse gebeure weergee, berus die waarde van 'n herinneringskrif daarop dat die skrywer eers perspektief oor gebeure kon verkry het. Eers wanneer hy dit as getuie daarvan finaal sinvol verwerk en logiese afleidings daaruit maak het, kan hy sy wedervaringe skriftelik verwoord. In die TAB is daar twee belangrike herinneringskrifte wat onder andere oor die aanvangsperiode van 'n Brits besette Heidelberg handel. Eerstens het mev. Issie Kriegler se oorspronklike herinneringskrif, geskryf in Nederlands, die wedervaringe van die Heidelbergers op die dorp tydens die Britse anneksasie van Junie 1900 af tot ongeveer November 1900 uit die Boere se oogpunt benader. Hierdie geskrif, in Afrikaans vertaal, het saam met ander Boerevroue se wedervarings verskyn in E. Neethling se boek getitel, *Mag ons vergeet?*, wat in 1940 deur Nasionale Pers uitgegee is. Tweedens, naas Kriegler se geskrif, is

daar die ongepubliseerde lywige brief van die Britsgesinde Cassie O'Reilly, eggenote van dr. James O'Reilly – distriksgeneesheer op Heidelberg – aan haar suster Kate in Skotland. O'Reilly het die Britse besetting van die dorp met ope arms verwelkom. Verhoudinge tussen die O'Reilly's en die Britse offisiere het egter spoedig versuur ten spyte daarvan dat sy hulle verblyf op die dorp so aangenaam moontlik wou maak. Haar uitgesprokenheid oor die Britse owerhede op Heidelberg se optrede het bygedra tot haar en haar gesin se verbanning saam met ander Boeregesinne, onder andere die Krieglers, uit Heidelberg. O'Reilly het moontlik eers na 'n tyd van selfondersoek hierdie brief op 3 Mei 1901, na hulle aankoms in die konsentrasiekampe te Merebank, geskryf. Aangesien hierdie brief die elemente van 'n herinneringskrif bevat, moet dit ook as sodanig hanteer word.

Briewe oor die burgerlike lewe op Heidelberg ten tye van die Britse besetting is baie skaars. 'n Belangrike bron in dié verband wat oor die eerste maande van die Britse besetting handel, is die briewe van Anna Jooste aan haar seun Gertjie op kommando en later as krygsgevangene eers in Simonstad en dan op St. Helena. P.H.S. van Zyl het sommige van hierdie briewe, feitlik die enigste van hul soort, tussen Junie en Augustus 1946 in *Die Brandwag* in 'n reeks artikels, getitel "Heldinneflitse", gepubliseer.

Laastens is inligting vervat in *The Heidelberg News* van onskatbare waarde om 'n beeld van 'n Brits beheerde Heidelberg ten tye van die oorlog te vorm. Beriggewing in dié koerant, alhoewel baie Britsgeoriënteerd, het gehelp om 'n kykie in die daaglikse lewe van die Heidelbergers te verkry. Die oorlogsuitgawes wat in 1 November 1901 na 'n swye van twee jaar weer begin verskyn het, is onlangs na 'n soektog in die kerkkantoor van die N.G. Kerk (Klipkerk) op Heidelberg opgespoor.

Die basiese uitgangspunt in hierdie proefskrif is dat daar noodwendig met verloop van tyd nuwe insigte of begrip in die geskiedskrywing oor so 'n emosionele en omstrede gebeurtenis soos die Anglo-Boereoorlog moet ontstaan.

Prof. F.A. van Jaarsveld skryf in *Afrikanergeskiedskrywing: verlede, hede en toekoms* dat Afrikanergeskiedskrywing teen 1961 gekenmerk is “deur monumentale of vererende temas (biografieë) ... en ‘n onkritiese of betrokke geesteshouding wat historiese legendevorming in die hand gewerk het.” Nieteenstaande die feit dat die Suid-Afrikaanse geskiedenis in daardie tydperk “weselik as ‘n Afrikanergeskiedenis” beskou is, het daar in dieselfde tyd Afrikanerhistorici na vore getree wat die tekortkominge in die Afrikanergeskiedskrywing blootgelê het.³¹

Geskiedskrywers soos Grundlingh het van dié nuwe insigte in die geskiedskrywing kennis geneem en hulle daarmee vereenselwig.³² In die voorwoord tot die tweede druk, 2001, van sy werk, *Methods of barbarism?*, maak S.B. Spies dankbaar melding van ‘n aantal werke na 1977 wat met “fresh perceptions, insights and nuances” vorendag gekom het. Terselfdertyd het hy sy waardering betuig vir sommige van hierdie werke wat ‘n waardevolle bydrae gelewer het “to our understanding of British policy towards civilians in the South African War”. Hieronder tel die werke van Afrikanerhistorici soos Albert Grundlingh se *Die “hendsoppers” en “joiners”*, en Fransjohan Pretorius se *Kommandolewe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902*. Hierdie basiese uitgangspunt behoort veral na die hedendaagse Afrikaner deurgetrek te word om ‘n meer objektiewe en ewewigtige begrip van die gebeure in die konsentrasiekampe by hulle tuis te bring.

Tydens die skryf van hierdie proefskrif moes daar ook met van die Britse geskiedskrywers rekening gehou word wat krities op die Suid-Afrikaanse nasionale standpunt is. Eerstens, kritiseer Helen Dampier van die Universiteit van Northhampton vir Fransjohan Pretorius in haar boekresensie in *Historia*, jaargang 52(1), oor A.D. Lückhoff se *Women’s endurance*, omdat hy in die voorwoord die skuld vir die hoë sterftesyfer in die konsentrasiekamp op Bethulie

³¹ F.A. van Jaarsveld, p. 199.

³² A. Grundlingh, *Die “hendsoppers” en “joiners”*, p. 6

grotendeels aan die kampadministrasie toeskryf. Tweedens, is Liz Stanley in haar werk, *Mourning becomes...*, krities teenoor die Afrikaanse geskiedskrywers wat 'n bedryf gevorm het om uit die honderdjarige herdenking van die Anglo-Boereoorlog intellektuele gewin te trek.

Die stof vir hierdie proefskrif is in twee hooftemas ingedeel: Heidelberg voor die Britse besetting op 23 Junie 1900 en Heidelberg daarna. Om vir die leser 'n duidelike beeld van Heidelberg in oorlogstyd te skep, is daar in oorleg met die studieleier op 'n tematiese aanbieding besluit waarin beide hooftemas sover moontlik tot hulle reg kom. So 'n werkswyse hou die voordeel in dat die onderskeie temas binne die raamwerk van die Heidelbergse gemeenskap in sy geheel aangebied word, maar aan die einde van die proefskrif as 'n onderdeel van 'n nasionale gebeurtenis hopelik beter insig by die leser tot gevolg sal hê.

In hoofstuk een word die tydperk voor en na die Britse besetting van Heidelberg behandel – die oorlogsverklaring, aanvanklike suksesse van die Boeremagte, mismoenigheid onder die burgers as gevolg van teenlae, wapenneerlegging, verraad en die rol van die wapenneerlêers om die oorlog te help beëindig – en hoe die burgerlike bevolking op hierdie gebeure gereageer het.

Hoofstuk twee konsentreer kortliks op die bepalinge van die Haagse Konvensie, lord Roberts en lord Kitchener se verskroeiende aarde-beleid, die uitvoering daarvan deur die Britse soldate in die Heidelbergdistrik, die totstandkoming van 'n "refugee camp" op die dorp waaruit die konsentrasiekampe later sou ontstaan en die strenger toepassing van die verskroeiende aarde-beleid deur Kitchener na Roberts se vertrek.

Vervolgens, in hoofstuk drie, alhoewel lang en omdat dit 'n eenheid vorm, word die geskiedenis van die Heidelbergse konsentrasiekamp in besonderhede aangebied. Eerstens word die organisasie van die konsentrasiekamp in oënskou geneem. Tweedens word die veelbesproke aspekte van gesondheidsdienste tydens die kamptydperk onder die soeklig geplaas. Derdens word kwessies soos

mediese versorging, hospitalisering, verouderde en primitiewe mediese geriewe, die Britse en die burgerlikes se geneeswyses en epidemies bespreek, terwyl die statistieke van siektes en sterftesyfers in die Heidelbergse konsentrasiekampe krities bekyk word.

Onderwys en godsdiens wat 'n integrale deel van die samelewing op Heidelberg gevorm het, kom in hoofstukke vier en vyf aan die beurt. In hoofstuk vier word die onderwysbeleid van die ZAR en die onderwys in die Britse kampskool op die dorp bespreek. Die onderwys op Heidelberg in oorlogstyd het nie net die kampskool betrek nie, maar ook 'n aantal privaat skole op die dorp wat onderrig aan heelparty dorpskinders verskaf het. In hoofstuk vyf word daar naas die rol van die drie susterkerke op Heidelberg, eers in die ZAR en later in die konsentrasiekamp, ook aan die Berlynse sendinggenootskap aandag gegee. In teenstelling met hierdie sendinggenootskap, waar feitlik geen geestelike bediening tydens die oorlog geskied het nie, het die twee Britse kerkgenootskappe op Heidelberg, die St. Ninian's Anglican Church en die Wesleyan Methodist Church, wel na hulle Britse lidmate se geestelike lewe omgesien. Dit word ook duidelik dat die Britse element op die dorp tydens die duur van die oorlog aktief by gemeentelike aktiwiteite betrek was.

Hoofstuk ses het op die plek en rol van die Heidelbergse swartes tydens die oorlog betrekking. Na oorlegpleging met die studieleier is daar besluit om dié kwessie vanuit 'n breër oogpunt te benader en nie net op die swart konsentrasiekampe in die Heidelbergdistrik te konsentreer nie. Gevolglik is sake soos die terugstuur van swart mynwerkers na hulle gebiede voor die aanvang van die oorlog, die tekort aan swart plaasarbeiders na die vertrek van die burgers na die front, die uitreiking van passe aan swart mynwerkers, die indiensneming van swartes as soldate in die Britse leër, die Boere se reaksie daarop, die hervestiging van swartes en die tekort aan arbeid na die oorlog behandel. Ten spyte van die gebrek aan maandelikse kampverslae oor die swart kampe kon die navorser tog uit die beskikbare gegewens 'n redelike beeld van die Heidelbergse swartes se daaglikse bestaan tydens die oorlog vorm.

Op 31 Mei 1902 het die oorlog ook vir Heidelberg en sy inwoners ten einde geloop. Soos in die geval van ander konsentrasiekampe, sou hervestiging en die tog huiswaarts binne 'n afsienbare tyd volg. Ten spyte van die ellende en stoflike verarming wat deur die oorlog teweeggebring is, ontstaan die vraag of die Heidelbergers iets goeds uit die oorlog kon put. Het die Heidelbergers in die konsentrasiekamp slegs die skadusy van die oorlog aanskou? Hieroor sal daar in hoofstuk sewe gehandel word wanneer die kwessie van die Heidelbergse konsentrasiekamp as 'n goeie kamp, al dan nie, ter sprake kom.